

Історія

УДК 94(410)"15/16":27-554

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18136644>

Англійський пресвітеріанський рух і формування релігійної
ідентичності в добу Реформації

Судаков Сергій Миколайович

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Харківський
національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна,

<https://orcid.org/0009-0000-4813-9827>

Прийнято: 18.12.2025 | Опубліковано: 31.12.2025

***Анотація:** Реформаційні події мали визначальний вплив на формування релігійних конфесій і культурних практик в Європі, зокрема у Великобританії. В Англії процес Реформації супроводжувався не лише глибокими соціально-політичними трансформаціями, але і релігійними змінами. Метою статті було проаналізувати історію пресвітеріанського руху в Англії в XVI-XVII ст. у контексті конфесіоналізації. Для досягнення поставленої мети було використано комплекс методів, зокрема історико-порівняльний, джерелознавчий і контекстуальний аналіз, метод синтезу, а також метод узагальнення. У результаті дослідження з'ясовано основні етапи становлення англійського пресвітеріанського руху, окреслено його богословські засади та визначено ключові чинники, що впливали на формування релігійної ідентичності в добу Реформації. Визначено, що пресвітеріанський рух є гілкою протестантського християнства, яка виникла під час Реформації, особливо під впливом пуританського руху в Англії кінця XVI та XVII ст.*

Характерною рисою цього руху є його модель управління, в якій провідну роль відіграють пресвітери, або старійшини, замість ієрархічного духовенства чи єпископів. Така система підкреслює пріоритет Святого Письма та колективне керівництво в житті церкви. У дослідженні детально розглянуто історичний контекст, що передувало виникненню пресвітеріанства, охоплюючи період від правління Єлизавети I до Англійської революції XVII ст. Зауважено, що поряд із загальними для всіх кальвіністських церков положеннями про божественне передвизначення та спасіння через віру, пресвітеріанство вирізнялося особливою увагою до хрещення як вступу в громаду віруючих, наданням значення спільному співу псалмів та участі в єдиному причасті для духовенства і мирян. Розглянуто також наслідки приходу до влади Олівера Кромвеля, усунення єпископату, заборону «Книги спільних молитов» і суперечності між пресвітеріанами та індепендентами в період Співдружності. Окремо акцентовано увагу на тому, що після смерті Кромвеля та швидкого розпаду Співдружності пресвітеріанський рух втратив свої позиції, адже реставрація монархії і повернення Карла II призвели до відновлення англіканської ієрархії, а Акт 1662 року спричинив Велике вигнання близько двох тисяч священнослужителів. Унаслідок цього пресвітеріанська спільнота різко скоротилася та почала відновлюватися лише у XVIII столітті. Зроблено **висновок**, що вплив пресвітеріанства на англійське суспільство був глибшим і тривалішим, ніж здається на перший погляд, виходячи далеко за межі церковних дискусій і залишаючи помітний слід у культурі, політиці та соціальному житті країни. У статті доведено, що пресвітеріанські практики, такі як виборність старійшин, колегіальність ухвалення рішень і підзвітність церковних структур, сприяли утвердженню нових моделей соціальної поведінки та політичної культури.

Ключові слова: конфесіоналізація, протестантські течії, пресвітеріанство, церковний устрій, соціальна організація, політична культура.

The English Presbyterian Movement and the Formation of Religious Identity in the Age of the Reformation

Serhii Sudakov,

Postgraduate of the Department of History of the Ancient World and the Middle Ages, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0009-0000-4813-9827>

Abstract: *The Reformation contributed little to the initial influx into the formation of religious denominations and cultural practices in Europe, and especially in Great Britain. In England, the process of Reformation was accompanied not only by profound socio-political transformations, but also by religious changes. The purpose of this article was to analyze the history of the Presbyterian movement in England in the XVI-XVII centuries. in the context of confessionalization. To achieve the goal, a complex of methods was used, including historical, historical, meaningful and contextual analysis, a method of synthesis, and also a method of formalization. As a result of the investigation, the main stages of the formation of the English Presbyterian movement were clarified, its theological ambushes were christened and the key officials who contributed to the formation of religious identity in Reformation. It is clear that the Presbyterian dynasty is a strong part of Protestant Christianity, which collapsed at the time of the Reformation, especially during the influx of the Puritan dynasty in England at the end of the 16th and 17th centuries. Characteristic of this movement is its management model, in which a key role is played by presbyters or elders, instead of the hierarchical clergy*

and bishops. Such a system reinforces the priority of the Holy Letter and collective worship in the life of the church. The study examines in detail the historical context that conveys the origins of Presbyterianism: from the reign of Elizabeth I to the English Revolution of the 17th century. It is respected that, due to the provisions that are universal for all Calvinist churches about divine preordination and salvation through faith, Presbyterianism was held with special respect until the baptism of entering the community of believers, given the importance of the chanting of psalms and participation in a single communion for the clergy and laity. The legacy of the arrival before the reign of Oliver Cromwell, the abolition of the episcopate, the defense of the “Book of Holy Prayers” and the supernatural relations between the Presbyterians and Independents during the period of Friendship are also examined. There is a strong emphasis on the fact that after the death of Cromwell and the rapid disintegration of the Commonwealth, the Presbyterian movement lost its positions: the restoration of the monarchy and the turn of Charles II led to the renewal of the Anglican hierarchies, and the Act of 1662 caused the Great Expulsion of nearly two thousand clergy. The inheritance of this Presbyterian splendor quickly diminished and began to reappear only in the 18th century. It has been concluded that the influx of Presbyterianism into the English Empire, although profound and troubling, appears at first glance to go far beyond church discussions and leave a significant trace in the culture, politics and social life of the region. The article argues that Presbyterian practices, such as the election of elders, the collegiality of decision-making, and the integrity of church structures, contributed to the establishment of new models of social behavior and political culture.

Keywords: *confessionalization, Protestant movements, Presbyterianism, church structure, social organization, political culture.*

Постановка проблеми. Реформація XVI-XVII століть є однією з ключових віх європейської історії, що визначила розвиток релігійної,

політичної і соціальної культури Нового часу. Її значущість у світовому та європейському контексті важко переоцінити, а виступ Мартіна Лютера з «95 тезами» традиційно вважається початком низки глибоких змін у структурі та доктрині християнської церкви. Загальновизнаним є також те, що реформаційні події мали визначальний вплив на формування релігійних конфесій і культурних практик в Європі, зокрема у Великобританії, протягом Нового часу та новітньої епохи. Відповідно, сучасне осмислення Реформації потребує комплексного підходу, що враховує як релігійні, так і політичні, соціальні та культурні аспекти цього явища. В цьому контексті особливої уваги заслуговує англійський пресвітеріанський рух, який відіграв важливу роль у становленні релігійної ідентичності та створенні нових моделей церковного і соціального устрою в добу Реформації. Відтак ключовим дослідницьким питанням є визначення ролі англійського пресвітеріанського руху у формуванні релігійної ідентичності в умовах Реформації і з'ясування його відмінностей від інших протестантських моделей церковної організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Англійська Реформація здійснювалася за ініціативою та під безпосереднім контролем монархії. Вона відповідала політичним інтересам тюдорівського абсолютизму та водночас задовольняла соціальні і духовні запити суспільства, яке, вступивши на шлях капіталістичних перетворень, гостро потребувало інтелектуального та релігійного самовираження, а також національного утвердження. Характер і специфіка перебігу реформаційних процесів в Англії ґрунтовно розглянуті в значній кількості історичних досліджень, зокрема в працях Дж. Глекман [1], Н. Ахмад [2] та П. Маршалл [3]. Важливе значення має також дослідження Д. Трьолер, який детально проаналізував спадок Реформації в Європі та вплив ідей реформаторів на формування сучасної західноєвропейської цивілізації [4]. Отже, у ранньомодерній Англії розгорталися масштабні релігійні та політичні зміни. Окрім Реформації, на тлі посилення конфлікту між прагненням монархії

до абсолютистського контролю та зростаючими претензіями парламенту на представницьку владу, значного поширення набуло пресвітеріанство. Цей рух був досліджений широким колом істориків, серед яких варто відзначити К. Фінчем, С. Тейлор [5], В. Робертс [6], Р. Ніколс [7].

У вітчизняній історіографії проблематика розвитку протестантських течій, включно з пресвітеріанством, була висвітлена О. Сарапіним, який зосередився на класифікації протестантизму та розгляді його течій [8], та Г. Хоружим, який розглянув пресвітеріанство як складову загальноєвропейського реформаторського процесу [9].

У своїй праці «Історія та характер кальвінізму» Дж. МакНілл надав критичну оцінку стану англійського пресвітеріанства XVIII ст. На його думку, в цей період нонконформістське пресвітеріанство в Англії занепало, на відміну від XVI–XVII ст., коли пресвітеріанський рух відігравав провідну роль у формуванні релігійної ідентичності, активно впливав на церковні реформи та виступав однією з ключових сил у релігійному і політичному житті країни [10].

Сукупно всі ці дослідження формують важливе наукове підґрунтя для аналізу пресвітеріанського руху в Англії і його ролі у формуванні релігійної ідентичності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість праць, присвячених європейській Реформації і розвитку протестантизму, низка аспектів, пов'язаних із пресвітеріанським рухом саме в Англії, залишаються недостатньо дослідженими. Передусім поза увагою багатьох науковців залишається аналіз пресвітеріанства саме в контексті конфесіоналізації. Це визначає актуальність обраної теми й обумовлює потребу в комплексному дослідженні поставленого питання. У межах цієї статті зазначена прогалина заповнюється шляхом аналізу Реформації в Європі XVI–XVII ст. як загальноєвропейського процесу конфесіоналізації і більш

детального вивчення англійського пресвітеріанського руху як чинника цього процесу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є проведення аналізу історії пресвітеріанського руху в Англії в XVI–XVII ст. у контексті конфесіоналізації.

Завдання статті:

1. Проаналізувати особливості Реформації в Європі XVI–XVII ст.
2. Дослідити виникнення та розвиток пресвітеріанського руху в Англії, його структурні особливості.
3. Визначити роль пресвітеріанства в процесі конфесіоналізації та його вплив на англійське суспільство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все, слід зазначити, що Реформація виникла в Європі XVI ст. як богословський рух, що прагнув змінити й оновити Католицьку церкву та зрештою привів до появи Протестантської церкви. Це був виступ проти влади середньовічної католицької інституції, спрямований на реформування християнської церкви й усунення її зловживань. Головним рушієм Реформації визначають передусім духовні чинники: культуру, мораль і релігію, які особливо в пізньому Середньовіччі поєднуються в єдиний комплекс і стимулюють суспільні зміни. У центрі цих духовних процесів XV–XVI ст. стоїть Церква [11, с. 42]. Такий підхід демонструє й «Енциклопедія світових релігій. Британіка» під редакцією Я. Сафра, де Реформацію описано як «релігійну революцію в Західній Церкві XVI століття» зі «значними політичними, економічними та соціальними наслідками», що стала основою формування нової релігії – протестантизму [12, с. 911–912].

Загалом, Реформація розпочалася в 1517 році з «95 тез» католицького священика Мартіна Лютера. Розвиток його ідей призвів до формування лютеранської церкви. Натхненний Лютером і попередніми прихильниками

протестантських ідей, Ульріх Цвінглі започаткував Реформацію у Швейцарії. Проте в 1529 році під час Марбурзького диспуту виник розкол між лютеранами та швейцарськими реформаторами, оскільки Цвінглі та його прихильники трактували євхаристію символічно, тоді як лютерани зберігали католицьке уявлення про її сутність. Після загибелі Цвінглі в 1530-х роках лідером швейцарських реформаторів став Жан Кальвін, який наголошував на суверенітеті Бога, запровадив принцип *Sola Scriptura* та закріпив доктринальні основи кальвінізму [13, с. 440].

Загалом, 95 тез Мартіна Лютера, що оскаржували практики Римсько-католицької церкви, призвели до десятиліть дебатів, обговорень і розбіжностей щодо того, як слід організовувати церкви та встановлювати доктрину.

Англійська Реформація XVI–XVII ст. спричинила гострі суперечки про те, яким має бути правильний церковний устрій. Реформаційний рух сформувався в умовах занепаду феодального ладу, посилення суперечностей між феодальною роздробленістю та процесами формування централізованих європейських держав, а також наростаючого невдоволення наднаціональною владою Папи Римського і Католицької Церкви. Погляди Мартіна Лютера, що набули широкої підтримки, зводилися до таких ключових ідей:

- віруюча людина має звертатися до Бога без посередників;
- католицька Церква не може виступати єдиним посередником у цьому процесі;
- обрядовість потребує спрощення;
- церковний устрій має бути більш демократичним, а релігійні практики – доступними та зрозумілими для всіх [9, с. 109].

Проте, якщо лютеранська Реформація переважно охопила Німеччину та країни Північної Європи, то значно ширше поширення отримав швейцарський варіант Реформації, який охопив території від Нідерландів і Великої Британії до Північної Америки. Саме він став підґрунтям для формування

різноманітних протестантських течій, зокрема кальвінізму, пресвітеріанства та пуританізму, які справили глибокий вплив на політичні культури, моделі церковного устрою і соціальну організацію багатьох суспільств. У цьому контексті варто більш детально розглянути пресвітеріанський рух, який вирізнявся своєю радикальною для Англії системою церковного врядування та багаторівневою синодально-представницькою структурою.

За часів правління католицької королеви Марії I Джон Нокс та інші однодумці, які поділяли його релігійні переконання, змушені були залишити Англію через переслідування протестантів. Поширився пресвітеріанський рух в Англії наприкінці правління Єлизавети I (1558–1603), а під час Англійської революції XVII ст. загострилося протистояння між пресвітеріанами та індепендентами. В умовах протестантської монархії частина реформаторськи налаштованих діячів прагнула трансформувати англіканську церковну структуру, усуваючи її ієрархічний характер на користь моделі управління, заснованої на старійшинстві, яке вони вважали більш відповідним біблійному зразку. Для досягнення цих цілей прихильники пресвітеріанства вдалися до політичних засобів, зокрема обирали своїх представників до парламенту, однак суттєвих результатів досягли лише близько 1640 року [2, с. 73].

11 грудня 1640 року близько 15 000 лондонців звернулися до парламенту з петицією «Корінь і гілка», що стало поштовхом до скликання Вестмінстерської асамблеї богословів. У липні 1645 року асамблея завершила роботу та представила свої напрацювання. Того ж року парламент ухвалив рішення про створення в кожній парафії «конгрегаційних зборів», до складу яких мали входити правлячі старійшини, обрані разом священиком і парафіянами, та які повинні були збиратися щотижня [5, с. 971]. Проте фактичне запровадження таких парафіяльних органів відбулося лише в обмеженій кількості громад.

У 1647 р. Довгий парламент проголосив пресвітеріанську церкву офіційною в Англії, а Вестмінстерська асамблея (1643–1647) виробила ключові документи пресвітеріанської віровчальної системи та богослужбової практики [15]. Поряд із загальними для всіх кальвіністських церков положеннями про божественне передвизначення та спасіння через віру, пресвітеріанство вирізнялося особливою увагою до хрещення як вступу в громаду віруючих, наданням значення спільному співу псалмів та участі у єдиному причасті для духовенства і мирян. Люди цієї доби, яких почали називати пресвітеріанами, за своїми переконаннями багато в чому нагадували пуритан. Вони виступали проти носіння риз і деяких елементів богослужіння, що, на їхню думку, надто уподібнювалися до практик Римо-католицької церкви. Окрім цього, пресвітеріани відкидали необхідність церковного посередництва між людиною та Богом, не визнавали канонізації святих і зводили таїнства лише до хрещення та причастя, підкреслюючи символічний характер останнього [7, с. 19].

Таким чином, пресвітеріанство висувало для Англії новаторську та незвичну модель церковного управління – багаторівневу синодально-представницьку систему. У її основі була мережа парафіяльних консисторій (до складу яких входили пастор і вибрані миряни-«старійшини»). Ці органи поєднувалися в регіональні «класиси» (пресвітерії), а на найвищому рівні – у загальнонаціональний синод (асамблею) [14, с. 1080]. Така система мала два головні аспекти: політичний і соціальний.

У контексті політичного аспекту найгострішою позицією пресвітеріан була їхня вимога визнати пресвітеріанську систему врядування встановленою «за Божим правом» (*jure divino*) [3, с. 568]. Це прямо підривало концепцію королівської верховної влади над Церквою. Фактично пресвітеріанство вибудовувало альтернативну структуру влади, яка спиралася на божественну легітимацію та діяла на представницьких, а не монархічно-ієрархічних засадах.

Для монархії Тюдорів і Стюартів це становило серйозну проблему, оскільки створювало новий центр лояльності та соціальної організації, що загрожував основам ранньомодерного абсолютизму.

Соціальний аспект, у свою чергу, був пов'язаний із запровадженням суворої церковної дисципліни та діяльністю консисторій, які здійснювали всебічний моральний нагляд і сприяли формуванню раціонального, самоконтрольованого та побожного індивіда, що вело до раціоналізації та упорядкування соціального життя.

Відтак, пресвітеріанський рух, свідомо чи несвідомо, сприяв появі та закріпленню нових соціальних моделей поведінки: практики виборності (старійшин), колегіального ухвалення рішень і підзвітності владних органів (консисторій і пресвітеріїв).

Слід зауважити, що після громадянської війни в Англії, яка почалася в 1642 році, та страти короля Карла I у 1649 році було ліквідовано монархію та Палату лордів, що відкрило шлях до радикальної реорганізації церковно-державних відносин. Після цих подій Англія на певний час перетворилася на Співдружність під фактичним керівництвом Олівера Кромвеля. Незважаючи на його пуританські переконання та виражену опозицію католицькій церкві, Кромвель не поділяв пресвітеріанських прагнень реформувати Англіканську церкву. У період його владарювання єпископат було усунуто зі структури Англіканської церкви, а «Книга спільних молитов», що функціонувала як офіційний літургійний збірник від часів Єлизавети I, була заборонена [10]. Диктаторський режим Кромвеля забезпечував релігійну терпимість для різних конфесій, проте надавав перевагу конгрегаціоналістській моделі, водночас пресвітеріан усували з адміністративних посад.

Після смерті Кромвеля в 1658 році Співдружність швидко розпалася. Хоча пресвітеріанська система ненадовго була відновлена, вона втратила значення з поверненням на трон Карла II – сина страченого монарха, який

перебував у вигнанні близько десяти років. За його правління Англійську церкву було відновлено у формі, що існувала до Співдружності, а в 1662 році все духовенство зобов'язали публічно підтвердити вірність єпископату та «Книзі спільних молитов». Близько двох тисяч священнослужителів, які відмовилися це зробити, було усунуто з посад у події, що увійшла в історію як Велике вигнання [15]. Внаслідок цього кількість прихильників пресвітеріанства в Англії істотно скоротилася. Лише у XVIII ст. чисельність пресвітеріанської спільноти почала зростати знову, передусім завдяки міграції шотландців, які традиційно дотримувалися пресвітеріанських релігійних традицій.

Зрештою, пресвітеріанство відіграло важливу роль у процесі конфесіоналізації Англії, вплинувши як на формування церковного устрою, так і на суспільні та політичні трансформації ранньомодерного періоду. Пресвітеріанство, сформоване в руслі кальвінізму, пропонувало цілісну модель церковного управління без єпископату, з колегіальним керівництвом пресвітерів і синодів, розвиненою системою морального нагляду та наголосом на обов'язку громади підтримувати «богоугодний порядок». В Англії ця модель вступала в суперечність з офіційним англійським єпископатом, яке зберігало єпископат і підпорядкування монарху. Пресвітеріани прагнули встановити більш дисципліновану церковну організацію, яка будувалася б через систему місцевих церковних зборів, а не «зверху» через королівську владу. Таким чином, вони пропонували альтернативу англійській конфесіоналізації, де релігійна ідентичність була тісно пов'язана з лояльністю до корони.

Висновки. Отже, Реформація як європейський феномен спричинила глибинні перетворення в суспільному житті та свідомості людей, значною мірою трансформувавши європейську ментальність. Дослідження особливостей англійської Реформації продемонструвало, що її розвиток був тісно пов'язаний із політичними та соціальними чинниками, що призвело до

утворення протестантської Церкви Англії, яка водночас зберігала елементи католицизму. У відповідь на релігійні переслідування та кальвіністський вплив виникло пуританство, яке прагнуло реформувати англіканство згідно з радикальнішими протестантськими ідеями. До кінця XVI ст. пуританський рух розділився на пресвітеріан та індепендентів (конгрегаціоналістів), причому пресвітеріани відіграли ключову роль у формуванні системи представницького церковного врядування та релігійної ідентичності в Англії. Пресвітеріанство пропонувало для Англії нову та нетипову модель церковної організації, а саме багаторівневу систему синодально-представницького управління, фундаментом якої слугувала розгалужена структура парафіяльних консисторій, до яких входили пастор та обрані громадою миряни-«старійшини». У такий спосіб англійський пресвітеріанський рух став важливим чинником становлення протестантської релігійної культури, вплинув на соціальну організацію громад і сприяв формуванню нових моделей релігійної та громадянської свідомості.

Отримані у статті висновки мають важливе значення для сучасних історичних досліджень конфесіоналізації, оскільки дозволяють розширити уявлення про цей процес як про багатовимірне явище, зумовлене не лише державною політикою, але й активною участю релігійних рухів і локальних громад.

Перспективні напрямки подальших досліджень можуть охоплювати порівняння англійського пресвітеріанського досвіду з шотландським і континентальним, щоб з'ясувати ступінь зовнішнього впливу на формування організаційних моделей та релігійної ідентичності Англії.

Список використаних джерел

1. Gleckman J. Conversion in Protestant and Catholic thought in the reformation. *Shakespeare and Protestant Poetics*. Singapore : Palgrave Macmillan,

2019. Р. 109–130. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-32-9599-5_7 (дата звернення: 04.10.2025).

2. Ahmad H. Reformation: Religious, political and social consequences for Western Society. *Journal of Islamic Thought and Civilization*. 2011. Vol. 1, No. 1. P. 71–78. DOI: <https://doi.org/10.32350/jitc.11.05> (дата звернення: 04.10.2025).

3. Marshall P. (Re)defining the English reformation. *Journal of British Studies*. 2009. Vol. 48, No. 3. P. 564–586. DOI: <https://doi.org/10.1086/600128> (дата звернення: 04.10.2025).

4. Tröhler D. The lasting legacy of the European Reformation of the 16th century: Protestant foundations of modern educational reasoning. *Journal of Beliefs & Values*. 2021. Vol. 42, No. 2. P. 258–276. DOI: <https://doi.org/10.1080/13617672.2020.1818934> (дата звернення: 04.10.2025).

5. Fincham K., Taylor S. The English Presbyterian Conundrum of 1660-1. *The Seventeenth Century*. 2023. Vol. 38, No. 6. P. 969–987. DOI: <https://doi.org/10.1080/0268117X.2023.2276601> (дата звернення: 04.10.2025).

6. Roberts W. H. The new England churches and the first presbytery. *Journal of the Presbyterian Historical Society*. 1910. Vol. 5, No. 6. P. 251–269. URL: <https://www.jstor.org/stable/23323019?seq=1> (дата звернення: 04.10.2025).

7. Nichols R. H. Fundamentalism in the Presbyterian Church. *The Journal of Religion*. 1925. Vol. 5, No. 1. P. 14–36. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/480481> (дата звернення: 04.10.2025).

8. Сарапін О. В. Класифікація протестантизму у публікаціях вітчизняних науковців: у пошуках оптимальної моделі. *Культурологічний альманах*. 2024. № 2. С. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.2> (дата звернення: 04.10.2025).

9. Хоружий Г. Протестантизм як результат європейської Реформації. *Scientia fructuosa – Вісник Київського національного торговельно-економічного*

університету. 2017. № 2. С. 105–119. URL: <https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/842> (дата звернення: 04.10.2025).

10. McNeill J. T. The history and character of Calvinism (No. 190). New York: Oxford University Press, 1923. 466 p.

11. Любашенко В. Поняття Реформації у словникових виданнях: розмаїття інтерпретацій. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Інститут релігієзнавства–філія Львівського музею історії*. 2017. № 27. С. 37–53. URL: <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/download/119/116> (дата звернення: 04.10.2025).

12. Britannica Encyclopedia of World Religions. Chicago etc. : Encycl. Brit., 2006. 1181 p. URL: <https://archive.org/details/britannicaencyclopediaofworldreligions/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 04.10.2025).

13. McNally R. E. The Ninety-Five Theses of Martin Luther: 1517–1967. *Theological studies*. 1967. Vol. 28, No. 3. P. 439–480. DOI: <https://doi.org/10.1177/004056396702800301> (дата звернення: 04.10.2025).

14. Milton A. Contesting the Church of England 1640-70: the European dimension. *The Seventeenth Century*. 2023. Vol. 38, No. 6. P. 1079–1102. DOI: <https://doi.org/10.1080/0268117X.2023.2266300> (дата звернення: 04.10.2025).

15. English Presbyterianism. EBSCO. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/religion-and-philosophy/english-presbyterianism> (дата звернення: 04.10.2025).